

О.В. Титар

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
д-р філос. наук, проф. кафедри теорії культури і
філософії науки філософського факультету

ФІЛОСОФІЯ МОВИ О. ПОТЕБНІ: МОВА ЯК ЗАСІБ СИМВОЛІЗАЦІЇ ТА МИСЛЕННЯ

В статті проаналізована філософія мови О. Потебні та його школи. Було розглянуто функції мови у символізації та міфологізації образів. Досліджено функціонування логіки мови та художніх образів в філософії О. Потебні. Виявлено, що особистісна ідентичність у філософії мови О. Потебні використовує мову як міф, наратив та апперцепцію.

Ключові слова: філософія мови, символ, міф, художній образ, ідентичність, наратив, філософія творчості.

O.V. Tytar

PHILOSOPHY OF LANGUAGE OF O. POTEBNYA: LANGUAGE AS A MEANS OF SYMBOLIZATION AND THINKING

The article analyzes the philosophy of the language of O. Potebnya and his school. The functions of language in symbolization and mythologization of images were considered. The functioning of the logic of language and artistic images in the philosophy of O. Potebnya is investigated. It is revealed that personal identity in the philosophy of language O. Potebnya uses language as a myth, narrative and apperception.

Key words: philosophy of language, symbol, myth, artistic image, identity, narrative, philosophy of creativity.

Е.В. Титарь

ФИЛОСОФИЯ ЯЗЫКА А. ПОТЕБНИ: ЯЗЫК КАК СРЕДСТВО СИМВОЛИЗАЦИИ И МЫШЛЕНИЯ

В статье проанализирована философия языка А. Потебни и его школы. Были рассмотрены функции языка в символизации и мифологизации образов. Исследовано функционирование логики языка и художественных образов в философии А. Потебни. Выявлено, что личностная идентичность в философии языка А. Потебни использует язык как миф, нарратив и апперцепцию.

Ключевые слова: философия языка, символ, миф, художественный образ, идентичность, нарратив, философия творчества.

Постановка наукового питання. Особистісна ідентичність будується через створення колективних ідентичностей і одночасно через звільнення від них, самоназву, назву інших, котрі отримують підтвердження від суспільства через мову. Особистісна ідентичність є мовною і наративною, при особистісному самовизначенні відбувається як розрив з мовою (деідентифікація), так і повернення її (ідентифікація, повторна ідентифікація), створення власної мови, при цьому мова стає засобом творчості та висловлення власного «я», власної думки.

При цьому вихідні вирази мови спочатку «відчужуються», а потім стають «своїми», через них «говорить» ідентичність, за словами Джудит Батлер, становлення особистісної ідентичності перформативно, через мову відбувається розпізнавання – відторгнення – прийняття Іншого і створення власної мови, на основі переосмисленої загальномовної – «Ідентичність перформативно конституюється тими самими «виразами», котрі є її результатами» [11, р. 33].

Для позначення зовсім нового розуміння на основі старих мовних форм О. Потебня використовує поняття «апперцепція», при вираженні культурних форм через особистісне розуміння, вважає О. Потебня, неможливо обходитися без цього поняття: апперцепція «є участь відомих мас уявлень в утворенні нових думок» [7, с. 100].

Мета дослідження – проаналізувати філософію мови О. Потебні та його школи і розглянути функції мови щодо символізації, мифологізації, створення мисленнєвих (логіка мови) та художніх образів.

Виклад основних матеріалів та результатів дослідження. Проблемам філософії розуміння, філософії та психології творчості, сприйняття і створення художніх образів була присвячена діяльність «харківських потебніанців», що надрукували з 1907 по 1927 рр. 8-митомні «Питання теорії і психології творчості», де головна увага приділена мовній особистості, філософії творчості, творчому началу в культурі, можливому завдяки мові. Провідна роль серед послідовників ідей О. Потебні належить Д. Овсяннику-Куліковському.

Крім «потебніанців», філософські погляди О. Потебні виявили вплив на інших відомих філософів, зокрема багато філософських ідей О. Потебні отримали розвиток у філософії Г. Шпета; Г. Шпет вважає, що особистість формується через мову як набір цінностей, набір значень. Питанням «принципально-філософським» [9, с.516] для Г.Шпета залишається визначення значення. Своє значення має як мова у цілому, так і миф, наука, професійні сфери, мистецтво і т.д. Г. Шпет використовує таке визначення мифу О.Потебні – «миф є словесний вираз такого пояснення (апперцепції), при якому пояснюючому образу, що має тільки суб'єктивне значення, надається об'єктивність, дійсне буття в пояснюваному» [9, с.515], таким чином миф, як і інші сфери людської діяльності, стає значущим завдяки активному началу пізнання – апперцепції.

В мифі і мові значення виступають найбільш явно – «мова відомим – і притому глибоким – чином є природним і найближчим для нас прототипом і репрезентантом будь-якого виразу, що прикриває собою значення» [9, с. 515].

Займаючись філософією мови і філософською антропологією, Г. Шпет говорить про особистості як частини народу, нації, але, в свою чергу, і дух, духовність народу визначається через індивіда: «людина, дійсно, сама духовно визначає себе, відносить себе до даного народу, вона може навіть «перемінити» народ, увійти до складу і духу іншого народу, однак знову – не «довільно», а шляхом довгої і упертої праці перетворення детермінуючого її духовного укладу. Духовний уклад індивіда й є дух його народу» [9, с. 574]. Таким чином, продовжуючи ідеї Потебні, Г. Шпет визначає, що особистісне начало визначає дух народу, служить основою етнічної і національної ідентичності, складає основу тієї чи іншої етнічної культури.

Подібні ідеї були важливі не тільки для філософії мови і етнопсихології, але і для щойно народженої комунікативної філософії, а також філософії діалогу, філософської антропології. Найбільших успіхів у дослідженні особистості, а також співвідношень особистісної ідентичності й етнічної, національної культури досягли такі учні та послідовники ідей О. Потебні, як П. Енгельмейер і Д. Овсяннико-Куліковський. У центрі наукової діяльності обох – проблеми особистісної ідентичності і творчості, для Д. Овсяннико-Куліковського також – проблеми літературної творчості. П. Енгельмейер створив навіть окрему науку про творчість як особистісну реалізацію – еврологію. В основі запропонованої вченим науки лежать дослідження творчості людини, а також самого творчого акту, який є триєдиним у своєму породжуючому началі, є «триактом» («потрійна дія»). Триакт як реалізація особистості, як творчий процес, за думкою П. Енгельмейера, складається із взаємопов'язаних складових – акту бажання й інтуїції, акту знання й акту вміння. Особистісна ідентичність належить до певного типу, а також проходить низку етапів становлення – рутинний етап, етап таланту й етап геніальності, особистісна реалізація можлива тільки в тій чи іншій національній культурі через постійну культуротворчість і мовну самостійність [10, с. 131 – 250].

Д. Овсяннико-Куліковського цікавила проблема не стільки загальних теоретичних основ творчості, як реалізації художньої образності у літературі, філософія літератури, розкриття особистісної ідентичності через літературний і мовний образ. Велика увага у науковій спадщині Д. Овсяннико-Куліковського приділяється типам особистості, процесам свідомої і несвідомої творчості, художнього автоматизму, діяльності поза свідомих факторів щодо впорядкування художнього матеріалу, створення образів-символів. Маючи нахил до самоаналізу та інтроспекції, Д. Овсяннико-Куліковський дуже точно розкриває «зсередини» науковий і творчий процес, який відбувається у кожному художнику, вченому, у кожній творчій особистості; в тому числі для філософсько-психологічного аналізу ним використовується жанри щоденника і мемуарів. Д. Овсяннико-Куліковський переконаний у тому, що творча особистість мислить образами. Особистість розглядається Д. Овсяннико-Куліковським у процесі становлення соціокультурних відношень як «результат суспільства, що ускладнюється та прогресує» [3, с. 31 – 32], як синтез психічних процесів індивіда [3, с. 332]. Особистість визначається як низка концентричних кіл, у центрі цих кіл – фізіологічне улаштування, розумовий склад, характер, особистісна спрямованість, далі професійні характеристики та належність до професії, далі йде соціальна стратифікація та найширше коло – національна культура: «Усі концентричні кола форм, що оточують цю точку, як обручами, тримають і скріплюють особистість. Саме вони і об'єднують її, вони роблять надзвичайно важливий внесок у справу організації особистості, у справу створення її синтезу» [3, с. 38].

Особистісна ідентичність аналізується Д. Н. Овсяннико-Куліковським як творча ідентичність, творчість, втілена у різних видах мистецтва, особливо ученого займає лірика і поезія, оскільки мовний поетичний образ завжди залишається унікальним – лірична творчість відрізняється від усіх інших видів креації [3, с. 165 – 169, 173],

лірична творчість спрямована на розробку ритмів, лірика послаблює і ушляхетнює афекти, вона створює гармонічний душевний стан особливого типу, облагороджує особистість засобами ритму, ліричної емоції.

На прикладі розвитку Потебніанської школи філософії мови (О. Потебня, Д. Овсяніко-Куліковський, О. Горнфельд, П. Енгельмейер) яскраво прослідковується те, що проблеми особистісної ідентичності тісно пов'язані з філософією мови і філософією творчості, саме у мові ми можемо прослідкувати співвідношення антиномій ідентичності – постійності і мінливості, індивідуальності та загальності, свідомості і несвідомого. Мова, на переконання О. Потебні, не тільки засіб побудови культури та спосіб соціалізації, але і спосіб формування думки й окремої думки, окремої особистості.

М. Бердяєв вважає, що становлення людської ідентичності відбувається у події духовної зустрічі з Богом, у цій драмі віднайдення в собі безконечного і кінцевого. Таким проявом Божественного і разом з тим людського для філософії О. Потебні стає мова, котра є безконечним і кінчним, Божественним і людським, загальним і індивідуальним.

Ідея про «нову людину», «людину для самої себе» у Е. Фромма відображають проблематику співвідношення особистісної і соціальної ідентичності, поступово звільнюючи людину із сфери соціального і детермінованого для розкриття справжньої природи людини – свободи. Філософія мови О. Потебні підкреслює діяльну, творчу і свободну стихію мови, потебніанці на цій основі намагаються створити науку про творчість, про творчість у літературі (філософію літератури), ліриці як способу виразу свободної особистості. Мовна діяльність, за вірним твердженням О. Потебні, є основою діяльності і діяльність як така, тобто свобода в першу чергу проявляється через мову і у мові, а значить справжнє існування людини, її емансипація іде у мовній творчості.

Основні ідеї О. Потебні розвиває і продовжує семіотика культури, комунікативна філософія, філософія діалогу, філософія мови та етнопсихологія. Найбільше вплив думки Потебні здійснили на Г. Шпета, П. Енгельмейера, Д.Н. Овсяніко-Куліковського. Д.Н. Овсяніко-Куліковський вважає, що улаштування особистості задається національною культурою і мовою, а реалізація особистості можлива перш за все через творчість, найскладнішим видом творчості, що облагороджує особистість, Д.Н. Овсяніко-Куліковський вважає лірику. Слово і мова, за твердженням Потебні, є способом створення цілісної особистості, при цьому мова зберігає свою неподільність (індивідуальність) і трансформує ідентичність.

У філософії мови Потебні слово розглядається як засіб розуміння, як засіб апперцепції – «При створенні слово, а також і в процесі мовлення і розуміння, що відбувається за одними законами зі створенням, отримане вже враження підлягає новим змінам, нібито вторинно сприймається, тобто, одним словом, апперципіюється» [7, с. 105].

Одночасно для Потебні слово у душі шеллінгіанства є знанням, через слово говорить свідомість, а свідомість – це знання разом, спів-знання через мову. «Слово є настільки засіб розуміти іншого, наскільки воно засіб розуміти самого себе. Воно тому слугує посередником між людьми і встановлює між ними розумний зв'язок, що в окремій особі призначений бути посередником між новим сприйняттям (і загалом тим, що в дану мить є у свідомості) і колишнім запасом думок, що знаходяться поза свідомістю» [7, с.127], – так О. Потебня визначає комунікативну природу слова, так він говорить про комунікативну природу розуміння – розуміння себе можливо лише з іншими, і в мові, а через розуміння інших можливо розуміння себе і свідомість як знання-разом.

В «Думці та мові» слово розглядається як засіб апперцепції – «Слово, взяте в цілому, як сукупність внутрішньої форми і звука, є насамперед засіб розуміти

говорючого, апперципіювати зміст його думок» [7, с. 123]. Далі, вийшовши з психологічно-філософських та філологічних визначень апперцепції, О. Потебня його уточнює: «Тому зручніше визначити апперцепцію більш загальним виразом: вона є участь відомих мас уявлень в утворенні нових думок» [7, с. 109]. Таким чином підкреслюється креативна функція слова та свідомості, слово запускає пізнавальні механізми свідомості і разом з тим «мова об'єктивує думку» [7, с. 237].

Поняття «внутрішньої форми» вперше зустрічається у Плотіна, але на концепцію О. Потебні вирішальне значення мали філософські ідеї В. Гумбольдта, але Гумбольдт говорить не про внутрішню форму слова, але про «внутрішню форму мови» (innere Sprach form). На основі аналізу понять «внутрішньої форми мови» Потебня визначає «внутрішню форму слова». В.А. Гречко, при порівнянні різних визначень Потебні внутрішньої форми, доходить справедливої висновку, що загалом «внутрішню форму» можна розуміти як діючу модель і механізм розуміння: «Це мовний механізм, що кожного разу розпочинає рух, коли потрібно уявити, зрозуміти і закріпити в індивідуальному позначенні нове явище, тобто виразити словом новий зміст» [1, с.167 – 168].

Внутрішня форма створює розуміння, вона на межі об'єктивного і суб'єктивного, вона образна і є центром образу – «внутрішня форма є також центр образу, одна з його ознак, що превалує над усіма іншими. Це очевидно в цих словах пізнішого утворення з ясно визначеним етимологічним значенням (бик – ревуций, вовк – ріжучий, ведмідь – той, що їсть мед, бджола – дзилинчача і под.)» [7, с.130].

Але внутрішня форма також є засіб саморефлексії, розуміння себе, вона дає цілісність свідомості та уявлення: «Слово з самого свого народження є для говорючого засіб розуміти себе, апперцепирувати свої сприйняття. Внутрішня форма, крім фактичної єдності образу, надає ще знання цієї єдності: вона є не образ предмету, а образ образу, тобто уявлення» [7, с. 131].

Вирішальна гносеологічна роль слова як елементу засобу мови – через мову формується думка – «На слово не можна дивитись як на вираз готової думки» [7, с. 168].

Слово є засобом створення думки, а отже в ранній трактовці Потебні, головним засобом розуміння, це зближує слово і міф – вони дозволяють народитись та конкретизуватись думці: «Слово є вираз думки лише настільки, наскільки слугує засобом до створення: внутрішня форма, єдиний об'єктивний зміст слова, має значення лише тому, що видозмінює та вдосконалює ті агрегати сприйняття, що застає в думці» [7, с. 168]. Мова розуміється як безупинна діяльність, енергія діяльності – «Мова є prius» [7, с. 213].

Процеси ідентифікації починаються із виділення особи та особистості зі знеособленого світу, це можливо у співвідношенні з Іншим та Чужим, коли Інший є неодмінною умовою ідентифікації, то Чужий становить загрозу особистості, вона може перетворитись на homo sacer (Дж. Агамбер) – недоособу, недолюдину. Дискурс Іншого дозволяє задати онтологічний статус ідентифікації, але здійснитись він може лише в результаті позначення цього дискурсу як власного дискурсу особи, тут головне, як відмічав Потебня, використання мови, слова, само найменування. Соціальний дискурс задається, але й підтверджується суб'єктом, індивідом через акт висловлювання, дискурсивно-ментальна конструкція Іншого отримує відповідь в «я», що конститує можливість ідентифікації, при цьому відбувається взаємодія суб'єктивного та об'єктивного, мовної та діяльної сторони дискурсу.

Я самоідентифікуюсь через мову, слово, але я самоідентифікуюсь також через тілесність, що може бути розглянута як і дискурс, але насправді є чимось більшим, ніж дискурс. І дискурс, і тілесність переживає травму при зустрічі з Іншим, але така травма стає необхідною складовою виділення ідентифікації, оскільки Інший дозволяє

проявитися перформативній природі суб'єкта, у С. Жижека ідентифікація та самоідентифікація ототожнюються через сам мовленнєвий акт, що виступає перформативним актом ствердження суб'єкта – ««Я» – це чисто перформативна річ, це той, хто говорить «я»» [2, с. 241 – 242].

У фрейдизмі та постфрейдизмі ідентифікація можлива через висловлювання як дію, і це «післядія» (З. Фрейд) – конституювання себе через звернену назад темпоризацію – при найменуванні себе суб'єкт знаходить себе як того, що вже був, але сам акт висловлювання надає можливість усвідомити «Я», усвідомити суб'єктивність – одночасно задіяні механізми пам'яті і мовленнєвого акту.

При самоідентифікації ми маємо справу з перформативним мовленнєвим актом, як описується традиційно перформативність у філософії мови. Засновник теорії перформативних мовленнєвих актів Дж. Остин трактує перформатив так, що він декларує, а не надає інформацію, задає онтологічний статус, інституалізує стереотипічність висловлювання, є мовленням-дією, вказуючи на істину: «Надзвичайно важливо усвідомити, що мати на увазі істинність дечого – не те саме, що говорити дещо, що само по собі істинно» [4, с. 266].

Постфрейдистські та потебніанські ідеї продовжуються у герменевтиці. Герменевтичні концепції відділяють слово та мову, розлучають їх. Об'єктивність мови підтримується потебніанцями, структуралістами, феноменологами (Фреге, Гуссерль), об'єктивність слова екзистенціальною філософією, герменевтикою Бульмана, Рікера. Сторону слова тримає Бульман [8, с. 133], слово стає Логосом, подією, що дозволяє «знайти буття як логос, що поєднує усі речі» [8, с. 197]. Тут поєднуються концепції М. Гайдеггера та П. Рікера: мова надає можливість не тільки висловлюватись, а й створювати – відтворювати єдність світу, єдність священного та буття, значення Логосу значно поглиблює як теорію Потебні, так і теорію перформативності: Логос надає істинності та всеохопленості висловлюванню. Це надає можливість не об'єктивної, а онтологічної ідентичності, яка через слово розкриває єдність буття, як описує цей процес П. Рікер: «Коли людина фундаментально «основується» як людина тільки тоді, коли вона «поєднана» логосом, котрий сам «поєднує усі речі», то втішання стає можливим, і воно буде не чимось іншим, як саме щастям належати логосу і буттю в ролі логосу. Це щастя виникає в першу чергу в «начальній поетизації» (Urdichtung), і потім – у мисленні. Гайдеггер говорить в одному місці, що поет бачить священне, а мислитель – буття; хай поет і мислитель перебувають на різних верхівках, але «їх голоси доповнюють один одного»» [8, с.198].

Тим самим герменевтика розширює поняття мовного акту як основи ідентичності, говорячи, що через слово можна долучитись до істинного висловлювання – логосу. Тут важливе дослідницьке значення християнської герменевтики, де слово трактується не тільки як перформативність, але в горизонті божественного акту, первісної трансценденції слова.

Коментуючи можливу християнську герменевтику Бульмана, П. Рікер зазначає досить точно з приводу об'єктивності (істинності) такої ідентичності: «Насправді тільки «ідеальний смисл» тексту – я не маю на увазі його фізичний або психологічний смисл – може повідомити нам про явище слова (або, якщо використати вираз Бульмана, про маючий вирішальне значення божественний акт, що втілюється в Ісуса Христа). Я не стверджую, що саме цей божественний акт, це слово Боже знаходить в об'єктивності смислу своє достатнє підґрунтя. Але вони віднаходять у ньому необхідну умову свого існування. Для божественного акту об'єктивність смислу, про яку він нас повідомляє, є його первісною трансценденцією. Саме ідея повідомлення, проголошення, керигми передбачає, смію думати, ініціативу, що виходить зі змісту, що ставить слово віч-на-віч (обличчя до обличчя) з екзистенціальною рішучістю» [8, с. 134].

Висновки. Потебніанські ідеї ототожнюють слово та мову, мову та мислення, в той же час, на думку Потебні, граматики передують логіці, на основі певного мовного сприйняття світу формується його логічне сприйняття. Не зважаючи на таку точку зору, Потебня зближує поезію та істинне, епістемне знання, оскільки на основі поезії та міфу потім вибудовується будь-яке наше знання: «Із мови, первісно тотожної до поезії, відповідно, з поезії, виникає пізніший розподіл поезії і прози» [6, с. 175].

Одночасно Потебня розрізняє не тільки слово, мову, мовлення, але також мову та логіку, оскільки граматичні та логічні категорії не тотожні, мають свої цілі – «Логічна і граматична правильність зовсім відмінні, оскільки остання можлива і без першої, і навпаки, граматично неправильний вираз, наскільки він є зрозумілим, може бути правильним у логічному відношенні» [6, с. 70].

Тобто граматики та логіка, слово та мова, мова та мислення мають спільні смислові поля, але й мають відмінні смислові поля – в деяких аспектах ці поняття перекриваються, в деяких не можуть бути тотожними, оскільки слово – засіб встановити «розумний зв'язок» [5, с. 127], але він може бути встановлений кількома способами.

1. О. Потебня продовжує гумбольдтівську філософію мови, створює нове розуміння мови як засобу пізнання та головного антропологічного фактору.

2. Особистісна ідентичність є й індивідуальним способом пізнання, і загальноміфологічною складовою, слово є способом мислення, апперцепцією у слові. Особистісна ідентичність у філософії мови О. Потебні використовує мову як міф, нарратив й апперцепцію.

3. Особистісна ідентичність пов'язана зі створенням власної мови, при цьому відбувається як ідентифікація, так деідентифікація і повторна ідентифікація (герменевтичне коло ідентифікації).

4. Ідентичність у філософії мови О. Потебні немислима поза символічною і творчою природою мови. Мова, символ та особистість розглядаються лінгвістом як «неподільне».

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Гречко В. А. Семантическая терминология А.А.Потебни как система / В.А.Гречко // Наукова спадщина О.О. Потебні і сучасна філологія: Збірка наукових праць. – Київ : Наукова думка, 1985. – С.163 – 179.
2. Жижек С. Устройство разрыва. Параллаксное видение / С. Жижек; пер. с англ. – Москва : Европа, 2008. – 516 с.
3. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Собрание сочинений : В 9 т. / Д.Н. Овсяннико-Куликовский. – Санкт-Петербург : Общественная польза, Прометей, 1914. – Т. 6. – 252 с.
4. Остин Дж. Перформативные высказывания / Дж. Остин ; пер. с англ. // Три способа пролить чернила. Философские работы. – Санкт-Петербург : Алетейя, 2006. – С.262 – 281.
5. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности / А. А. Потебня. – Харьков: ГИУ, 1930. – 129 с.
6. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике : В 4 т. / А. А. Потебня; общ. ред. В.И. Боровского. – Москва : Гос. Педагогич. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1958. – Т. 1 – 2. – 536 с.
7. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня ; сост., подгот. текста и прим. Топорков А. Л., ред. Байбуриной А.К. – Москва : Правда, 1989. – Серия журнала «Вопросы философии». – 624 с.
8. Рикер П. Герменевтика и психоанализ. Религия и вера / П.Рикер ; пер. с фр. – Москва : Искусство, 1996. – 270 с.
9. Шпет Г. Г. Сочинения / Г. Г. Шпет. – Москва : Правда, 1989. – 601 с.
10. Энгельмейер П.К. Эврилогия или всеобщая теория творчества / П.К. Энгельмейер // Вопросы теории и психологии творчества. – 1914. – № 5. – С. 131 – 262.
11. Butler J. Gender Trouble : Feminism and Subversion of Identity / Judith Butler. – New York and London : Routledge, 1999. – 272 p.